

НАЦІОНАЛЬНИЙ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАВ УКРАЇНІ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ, М. КИЇВ
НАЧАЛЬНО НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУК ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ "ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ" ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ЛАБОРАТОРІЯ ГУМАНІТАРНИХ МОДИСЦИПЛІНАРНИХ СТУДІЙ
УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. АДАМА МІХКЕВИЧА В ПОЗНАНІ
ІНСТИТУТ РЕЛІГІЙНИХ НАУК СВ. ТЕМИ АКВІНСЬКОГО
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ МУЗЕЙ ЗАПОВІДНИК
"СЛОВО О ПОЛУХУ ПРОРЕВІМ"
ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ХРИСТІЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ЦЕРКВА – НАУКА – СУСПІЛЬСТВО: ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ

МАТЕРІАЛИ
ВІСІМНАДЦЯТОЇ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
(ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ 2020 р.)

КИЇВ – 2020

Безумовно, все це вимагало уваги та коштів і відволікало керівництво монастиря та спархії від будівельних робіт у печерах, а відтак з відомих причин вони на певний час взагалі втратили актуальність. Тому про недобудовані печерні церкви ніде не згадувалося. Навіть більше, до внесення у церкву престолу, за християнськими правилами, як храм вона не існує, тож і говорити не було про що.

Існує думка, що муровані храми в Антонієвих печерах було створено ще за часів архієпископа Лазаря Барановича і являли собою його "амбітний проєкт". Причому як головний аргумент на її користь наводять схожість архітектури неіснуючої нині західної ротонди Борисоглібського собору, зведеної у XVII ст., з цегли якої змурована печерна церква При Феодосія Тотемського. Дійсно, це датування видається цілком переконливим і з ним важко не погодитися. Але, як тоді пояснити, що про нього ніде не згадано. Чому в описах печер XVII – першої половини XIX ст. не сказано нічого стосовно цієї унікальної підземної споруди? І, нарешті, окремі конструктивні елементи мурованих церков в Антонієвих печерах входять у суперечність з означеною версією.

Тому вважаю, що остаточно вирішити цю проблему можливо тільки за допомогою ретельних комплексних наукових архітектурних досліджень пам'ятки.

Ситий Ю. М.

Старший науковий співробітник

Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка

ХРИСТІЯНИЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВА ТА ДАТУВАННЯ ЧОРНОЇ МОГИЛИ

Нові дослідження речей, отриманих з Чорної Могили, дозволяють змінити її датування¹. Тому огляд археологічних матеріалів з найбільшого чернігівського кургану, дає можливість уявити, як у ньому відбувався обряд поховання.

Наприкінці XIX ст. на території Чернігова кургани X ст. збереглися на місі Болдиної гори (біля Троїцького монастиря), у саду Єлецького монастиря та на кладовищі у "Берізках".

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Болдиній горі Д. Я. Самоквасов розкопав кургани Гульбище, Безіменний та два інші з інгумаціями у камерах. Ще один досліджений курган датується початком XI ст. Численні дрібні кургани належать до більш пізнього часу (у межах XI ст.), і містять поховання у могильних ямах під курганными насипами.

У XIX ст. у саду Єлецького монастиря був розкопаний курган Чорна Могила та один невеликий курган, у насипу якого також виявлено інгумацію. На території Монастирського саду, що розташований на північ від Чорної Могили, збереглися кургани, що продовжувалися до Олегового поля – це район сучасних вул. Попудренка та просп. Перемоги, і датуються вони першою половиною XI ст.

Кургани на кладовищі у "Берізках" (сучасний район П'яти кутів та на північ від нього) датуються X ст. і містяться на відстані 1,5 км від Спаського собору.

На нашу думку, від курганів X ст. біля Троїцького монастиря починалося курганне поле, яке півколом охоплювало забудову Чернігова X – початку XI ст. Некрополь поширювався в бік кладовища у "Берізках". Кургани, що розташовані на території Передгороддя Чернігова, виявлені у розкопах у вигляді залишків ровиків та подекуди поховань (як правило, інгумацій, заглиблених у материк). Археологічні дослідження, що проводилися наприкінці XX – на початку XXI ст., зафіксували залишки курганів: на території колишнього монастирського саду, між вулицями Воровського (сучасна Хлібопекарська) та Комсомольською (сучасна Ремісничка), між вул. Комсомольською (Ремісничка) та просп. Леніна (Миру), між вулицями Урицького (П'ятницька) та Фрунзе (сучасна Метиславська), між вулицями Фрунзе (Метиславська) та Горького (сучасна Гонча), між вул. Гончою та заплавою р. Стрижень. З іншого боку Стрижня знаходився могильник у "Берізках".

¹ Останні дослідження та перегляд датування поданий у статті: Лушин В. Г. К вопросу о дате Черной Могили // История. Археология. Культура. Материализация культуры.

У межах XI ст. добувся курган біля селища біля озера Стрижня, та кургани вздовж дороги на Новгород-Сіверський, що збереглися за межами міста першої половини XIII ст. Найкраще збереглися поховання, опущені в ґрунт нижче рівня материка, здійснені за обрядом інгумаші. Це великі за розмірами квадратні та прямокутні камерні поховання. За речовими матеріалами, якщо він не був розграбований, камерні поховання можна порівняти з тогочасними кремашами. Ми не можемо стверджувати, що інгумаші у камерах були першими християнськими похованнями, але можемо стверджувати, що цей обряд з'явився на Русі під впливом християнського поховального обряду. Ця зміна у свідомості верхівки суспільства Русі відбувалася в результаті походів на Візантію. Обряд спалення небіжчика був замінений обрядом трупопокладення, а речі, що супроводжували на той світ небіжчика, були майже тотожні.

Проникнення християнських ідей призводило до трансформації камерного обряду поховання. Відбувався перехід від квадратної в плані камери до прямокутної, орієнтованої довгою віссю зі сходу на захід. Дерев'яна конструкція з часом відділяється від материкових стін і обмежує простір у центрі камери, куди небіжчика кладуть у витягнутому положенні головою на захід. При цьому конструкція перекривалася дерев'яним накатом на рівні материка. Спочатку в шій вузькій прямокутній у плані дерев'яній конструкції містилася велика кількість інвентарю. Таким було чоловіче поховання, виявлене по вул. Чернишевського, 15, досліджене автором у 1989 р. У середині великого за розмірами котловані знаходився набір речей: відро, сумка з уламком серпа, кресалом та 3 кременями, шкідливий гаманець з уламком дирхама, поясна пряжка, ніж, прикраса з дроту із закрученими один навколо одного кіньями. Поряд з могилою, на площадці кургану, було виявлене невелике кострище з кістками птаха. У ровику кургану знайдені уламки кругового горщика Х ст. Дирхам, карбований у 935–937 рр., дозволяє датувати поховання другою половиною Х ст. Але поступово у інгумашіях кількість інвентарю зменшується.

Окрім підкурганних поховань, у міжкурганному просторі з'являються інгумаші у невеликих могильних ямах. Окремі поховання здійснюються у ровиках курганів. Можливо, це були поховання неможливих людей, облаштування кургану для яких було витратним.

Інгумаші у прямокутних камерних похованнях, що значно ближчі до поховань за християнською обрядовістю, та поступова відмова від супроводжувального інвентарю свідчать про існування християн серед населення міста. Вплив християнської ідеології на зміну поховальної практики фіксується у Чернігові ще до офіційного прийняття християнства на Русі.

Сучасний аналіз речей з Чорної Могили змінює наші уявлення про час здійснення обряду поховання у ній. Б. О. Рибаків датував курган 60-ми рр. Х ст., за князювання Святослава. Нове датування речей із цього кургану російськими археологами та істориками зміщує час здійснення обряду поховання до часів князювання Володимира Великого. При цьому все більше дослідників вказують на межу Х–XI ст., тобто вже після хрещення князем Володимиром. До визначення нової дати насипання кургану все було нібито логічно – у часи язичника Святослава у Чернігові відбувалася кремация під час похорону.

Нагадаємо, який обряд поховання зафіксував у кургані Чорна Могила Д. Я. Самоквасов. На ділянці діаметром близько 42 м (найбільші кургани на Русі) було зроблено підсіпку, на якій виявлено залишки від спалення людей та супроводжувальний інвентар. Серед розчишених речей були залізни лодійні заклепки, тож можна уявити, як відбувався обряд: на лодію клали небіжчика разом з супровідними речами і спалювали. На думку Д. Я. Самоквасова, при похованні небіжчика-чоловіка його супроводжувала жінка разом з великою кількістю різноманітних речей. Про це свідчать речі, що традиційно супроводжували жіночі поховання. Антропологічний аналіз кісток, збережених у Державному історичному музеї в Москві, підтвердив присутність жінки на поховальному багатті. Цю думку Д. Я. Самоквасова підтримувала і дослідниця Г. Ф. Корзуніна. Звичайно, що заперечити висновки фахівця-археолога, який безпосередньо брав участь у розкопках, дослідникам, які викладають тільки своє бачення, важко, вони програють у гіпотетичній дискусії з автором робіт. Так, у 1949 р. була оприлюднена версія Б. О. Рибаківа стосовно обряду та кількості людей, похованих у кургані. Сформувалася вона через заперечення т. зв. "журманської" теорії виникнення держави на Русі. Це ідеологічне питання, що загострилося під час Другої світової війни, і спонукало Б. О. Рибаківа уявити будинок, нібито спалений на

підсіпці кургану та трьох небіжчиків. Ми не будемо більш детально розв'язувати думки Б. О. Рибаківа, головною метою якого було заперечення будь-якого натяку на північне походження небіжчика, спаленого разом з жінкою у кургані Чорна Могила.

Нас більше цікавить епоха, коли відбувалося спорудження кургану Чорна Могила. У другій половині Х ст. у Чернігові, як і у Києві, розповсюджуються ідеї християнської релігії. Володимир у Києві охрещує у Почайні князя, а у Чернігові відбувається грандіозний похорон за язичницьким обрядом – спалення у лодії, досипання кургану до певної висоти та проведення тризни з остаточним завершенням насипу кургану.

У різних містах на Русі, згідно з літописами, по-різному проходило хрещення мешканців. Літописець у XII ст. виклав свої міркування щодо події кінця Х ст. і не згадував про існування спротиву новій релігії у Південній Русі. Нове датування часу спорудження кургану вказує на протистояння Чернігова та Києва на зламі Х та XI ст. і певний супротив хрещенню чернігівців.

Чи існують інші археологічні матеріали, які б могли вказувати на існування такого протистояння? Нагадаємо структуру міста Чернігова у Х ст. На місці існування Високого замку чи Цитаделі XVI–XVII ст. у Х ст., найвірогідніше, існувала перша оборонна лінія. Друга оборонна лінія проходила на південь від Спаського собору і далі на схід, під будівлю Історичного музею. Третя оборонна лінія була збудована у другій половині Х ст. (згодом вона стала лінією валів Дигинця XI–XIII ст.). Четверта оборонна лінія у вигляді рову і невеликого валу з гострою розпочиналася від краю тераси р. Стрижень, проходила на захід, далі територією майбутнього Єлецького монастиря (XI–XIII ст.) і спускалася на Поділ. По Подолу (скоріш за все, вздовж правого берега р. Стрижень, на ділянці, де він блукав заплавою р. Десна) доходила до підніжжя Цитаделі. Загальна площа Чернігова у Х ст. становила 67 га, велика територія з 4 лініями укріплень і численним місцевим населенням, яке намагалося захиститися. При цьому Чернігів можна порівняти лише з Києвом того часу.

Цікаво, що на початку XI ст. у західній частині міста виникає нова оборонна лінія (т. зв. Третяк), яка відокремлює частину території, обмеженої 4 оборонною лінією Х ст., при цьому збільшуючи територію у північному напрямку. Курган Чорна Могила, що був насипаний за 100 м на північ від 4 оборонної лінії, опинився біля північно-західного кута Третяка, а курган княгині Черни ззовні, біля північно-східного кута укріплень Третяка. Біля підшви валу Третяка у 1991 р. було знайдено мідну геральдичну привіску, інкрустовану сріблом. З одного боку на ній був знак у вигляді трізуба, що належить Володимирі Святославичу, а з іншого – графіті, що належало одному з його синів. Підвіску С. В. Белецький та Т. Г. Новик датують 988–1015 рр.¹ Отже, укріплення Третяка виникли у період князювання у Києві Володимира. При цьому, зважаючи на можливе протистояння Чернігова, зведення укріплень відбулося після вирішення цього протистояння на користь Володимира. Особливість укріплень Третяка полягає у їхньому відмежуванні від більшої за розміром і раніше заселеної території на мису, утвореному річками Десною та Стрижем. Територія Третяка була відгороджена від них ровом і мала більш потужні оборонні конструкції, ніж 4 оборонна лінія. При цьому укріплення Третяка були наче умисно наближені до двох найбільших курганів Чернігова – Чорної Могили та княгині Черни.

Можемо припустити, що у Чорній Могилі було поховано представника влади Чернігова, що протистояв Володимирі та Києву. Через поразку Чернігова і смерть можновладця і був насипаний курган Чорна Могила. Київська влада, захопивши Чернігів, не могла постійно контролювати все місто і збудувала окреме укріплення, яке символічно контролювало могили своїх суперників.

¹ Новик Т. Г., Белецький С. В. Древнерусская геральдическая привиска из Чернигова // Краугольничий камень. Археология, искусство, культура России и сопредельных стран. 80-летию А. Н. Кирпичникова посвящается. Т. II. Санкт-Петербург: Москва, 2009. С. 55–59.